

DEÁKY ZITA

A fővárosi pinceműhelyek egészségügyi viszonyai a 20. század első felében

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2023.3.6>

Bevezetés

A pinceműhelyek témaköre az 1870-es évektől összekapcsolódott az erőteljes urbanizációs és demográfiai folyamatokkal, a város felé áramló, munkát, lakhatást kereső betelepülőkkel, a gyáripar megerősödésével, amely együtt járt a kisiparosok, a kézművesek elszegényedésével és elsősorban a fővárosi, de más nagyvárosi kisiparosok műhely- és lakásinségével.¹ A 19. század végére a modernizálódó és mind népesebb Budapesten az ott dolgozni és megélni akaró kisiparosok száma nőtt, és közöttük azok száma is, akiknek a munka- és életkörülményei elmaradtak, szegényesek voltak. Ezek jelentős része egyre rosszabb helyzetbe került a nagyipar árnyékában, a szükséges tőke híján nem tudott élni a modernizációs lehetőségekkel és fejlesztésekkel. Különösen a pinceműhelyekben dolgozók körülményei voltak elhanyagoltak és rosszak. E munkahelyek már a századfordulóra sem feleltek meg az akkori munkásvédelmi és közegészségügyi feltételeknek, de az ott tevékenykedő, nyomorgó kis- és háziparosok vagy az otthonmunkát végzők (bedolgozók) saját tőke és külső segítség nélkül nem tudtak helyzetükön változtatni.

A 19. század végétől a kisipari műhelyviszonyok témaköre jól mutatja, hogy a fejlődő nagyváros problématérképén szereplő

¹ UMBRAI Laura: *A szociális kislakásépítés története Budapesten, 1870–1948*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008; GYANI Gábor: *Bérmunkásokról és nyomortelepekről. A budapesti munkáslakás múltja*. Magvető Kiadó, Budapest, 1992.

pinceműhely összetett, a gazdasági és társadalmi meghatározók mellett, de egymásra hatóan, szociális és egészségügyi kérdés is. Az orvostudomány álláspontja szerint, amit a korabeli orvosok nemcsak elfogadtak, hanem képviseltek, a vissza-visszatérő járványok és a magas halandóság mögött a szegénység, a zsúfolt, nyomorúságos lakó- és munkahely is ott állt, és e tényezők magukban hordozták a betegségek, a járványok csíráit.² Így kapcsolódott össze évtizedeken keresztül a pinceműhely tematikája a járvány- és közegészségügyi, iparegészségügyi, szociálpolitikai, benne a munkásjóléti, a kisipar-támogatási, a szegényügyi, a gyermekvédelmi és szociális kislakásépítési kérdésekkel is. Annak ellenére, hogy a kisiparosoknak csupán kis része dolgozott valóban rossz higiénias körülmények között, a pinceműhelytéma alkalmas volt arra, hogy súlyos ösztársadalmi kérdésként mutassák be, kiemelve a kisiparosok egyéb és árnyaiban sokkal többeket érintő problémaköréből.

A pinceműhely jellegzetesen a nagyvárosi önálló kisiparosok³ vagy bedolgozó (otthonmunkát végző) kisiparosok,⁴ kézművesek munkahelye volt, de a legszegényebbeknek, gyakran háziiparral foglalkozó embereknek, családoknak egyben lakóhelye is. A budapesti kisiparos-társadalom rendkívül rétegzett volt, nemcsak területileg, vagyis belváros–peremkerület szerint, hanem szakmánként is elkülönültek. A több generáció óta a fővárosban élő, a modernizációt követő, technikailag jobban felszerelt, képzett, korszerű ismeretekkel rendelkező javító (gépjavító, műszerész, villanyszerelő) és a luxuscikkeket gyártó kisiparosok élet- és

² Kiss László: Egészség és politika – az egészségügyi prevenció Magyarországon a 20. század első felében. *Korall*, 2004/17. 107–137.

³ Laczkó Miklós a kispolgársághoz sorolja az önálló kisiparosokat, elismerve, hogy az önálló „egzisztenciák között jelentős azoknak a száma, akiket létfelteteleik miatt a proletáriátushoz is lehet sorolni”. Laczkó Miklós: Budapest társadalma a két világháború között. In: Horváth Miklós (szerk.): *Budapest története a forradalmak korától a felszabadulásig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 432.

⁴ A kisiparosok rétegződéséről: Bene Lajos: Budapest székesfőváros iparosai. *Budapesti Statisztikai Közlemények*, Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1928. 3.; Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korszakban. In: Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 292–306.

munkakörülményei is mások voltak, mint a külső, zömében munkások lakta kerületek szegényebb népességét kiszolgáló, vagy árujukat közvetlenül ott értékesítő mestereké (cipészek, szabók, lakatosok, borbélyok, hentesek stb.). Más-más piacot és keresletet elégítettek ki, eltért jövedelmük nagysága, és emiatt is más-más munkafeltételek között dolgoztak és éltek.⁵

Egy-egy kisiparos helyzetét, gazdasági, társadalmi tőkét sokféle összetevő befolyásolta, leginkább azok a térbeli, társadalmi, gazdasági tényezők, amelyek meghatározták származását, családi viszonyait, a helyet, ahonnét érkezett, vagy ahol hosszabb-rövidebb ideje működni tudott, és ahol ki tudta alakítani azokat a kapcsolatokat, amelyek a folyamatos munkáját és megélhetését biztosították, azok az emberek, rétegek, akik munkáját, szolgáltatásait, termékeit megfizették, valamint azok a városfejlődéshez kapcsolódó konjunkturális vagy válságfolyamatok, amelyek a fővárosban végbementek.

A fővárosi kisiparosok száma folyamatosan nőtt a 19. század második felétől, így Pest-Budán 1869-ben 7096 mester, az egyesítés után, 1890-ben 20 871, 1900-ban 31 000, 1910-ben 34 784, 1920-ban 40 430 önálló iparost tartottak nyilván. 1925-re ez a szám 63 538-ra emelkedett.⁶ Valójában azonban jóval kisebb a szám, ugyanis a tényleges kisiparostesterekről az ipartestületi statisztikai adatok nyújtottak felvilágosítást. Kerékgyártó György, 1920-tól kézmű- és kisipari miniszteri biztos az ország minden ipartestületét egy kérdőíves adatfelvétellel kereste meg, amelynek adatai átfogó képet adtak az önálló kisiparosok számáról, a tanoncokról és a segédekről.⁷ Eszerint 1913-ban 18 033 kisiparostmester, 45 176 segéd és 17 455 tanonc került a listára, míg 1921-ben 21 974 mester, 39 195 segéd és 18 230 inas. Kerékgyártó összesítésében tizenhárom szakma szerepelt: építőmesterek, kőművesek, szobafestők, mázolóok, asztalosok, lakatosok, bádigosok, kovácsok és lakatosok, cipészek és csizmadiák, férfi- és női szabók, mészárosok és hentesek, sütők és cukrászok,

⁵ LACZKÓ Miklós: I. m. 440.

⁶ BENE Lajos: I. m. 13., 19., 23.

⁷ KERÉKGYÁRTÓ György: Háború utáni adatfölvételek a kisipar köréből. *Közgazdasági Szemle*, 1923/1. 50–68.

borbélyok.⁸ Bene Lajos 1925-ben már 26 993, a következő évben pedig 27 435 mesterral számolt, de rámutatott arra is, hogy nem minden kézműves és iparos lépett be az ipartestületekbe.⁹

Ha szociális helyzetüket nézzük, látható az is, hogy a kisiparosoknak csak egy része élt rendkívül rossz körülmények között.¹⁰ Bene Lajos adatai szerint 1925-ben a budapesti iparosok 95,2%-a lakott rendes lakásban, és gyakori volt, hogy azokhoz műhely vagy bolt kapcsolódott. Ugyanakkor 3% műhelyben, padláson vagy egyéb helyiségben húzódott meg. Ebbe a kategóriába 1883 budapesti iparos tartozott.¹¹ Háza vagy házrésze csak 12%-nak volt, ezek ötödében nem volt vezetékes víz, 17%-nál még villanyvilágítás sem.¹²

A fenti adatokból nem derült ki, milyen volt a szociális háttér az ipartestülethez nem tartozó kézműveseknek, kisiparosoknak, de feltételezhetjük, hogy ők is a legszegényebb réteghez tartoztak, és hasonlóan a Bene által számlált 1883 iparoshoz, kevesen vagy egyáltalán nem rendelkeztek önálló lakással. Mindazonáltal a 20. század elejétől az egyre magasabb lakbérek, majd az első világháború és következményei miatt, egyre több kisiparos kényszerült műhelyében nemcsak dolgozni, hanem lakni is, vagy legalább éjszakánként megaludni.

A hivatalos besorolás szerint a pincelakás¹³ kategória nem tartalmazta a műhely, és hasonlóan a kisipari pinceműhely

⁸ Uo. 57–65.

⁹ BENE Lajos: I. m. 27.; Kerékgyártó szerint 1921-ben a kisiparosok 42,6%-a lépett be valamelyik ipartestületbe. KERÉKGYÁRTÓ György: I. m. 63. Országos adatokkal és a számítások nehézségeiről: RÁNKI György: A kisipar szerepe a magyar kapitalista fejlődésben. *Történelmi Szemle*, 1964/2. 422–451.

¹⁰ „[A]z iparostársadalom is legnagyobb részében kiséxisztenciákból, gazdasági védelemre szoruló kis- és kézműves iparosokból áll.” BENE Lajos: I. m. 5.; részletes adatokkal: ILLYEFALVI I. Lajos: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1930.

¹¹ BENE Lajos: I. m. 113. Illyefalvi szerint 1930-ban 503 munkás lakott pincében. ILLYEFALVI I. Lajos: I. m. 137.

¹² LACZKÓ Miklós: I. m. 442.

¹³ 1893-ban a belügyminiszter elrendelte a fővárosi pincelakások, a túlszűfolt lakások, illetve a tömegszállások összeírását. A lakásügyi bizottság ülésének naplója. In: UMBRAI Laura: I. m. 46. 1894-ben a Fővárosi Mérnöki Hivatal – közegészségügyi, higiéniai okokra hivatkozva – betiltotta a pincék lakás-

nem tartalmazta a lakás funkciót. Így kiesett a célzott összeírásokból, vagy az egyik, vagy a másik listán szerepelt, noha számos felmérés bizonyította, hogy lakhatás céljára is használták, vagy az inasok és a tanoncok gyakran a műhelyben aludtak. A továbbiakban csak a kisipari pinceműhelyek egészségügyi, iparegészségügyi kérdéseivel foglalkozom, természetesen jelezve, ha a források kitérnek a lakóhely funkcióra is. Erről az oldalról szemlélve a kisiparosok egy részének munka- és életkörülményeit, szeretnék kapcsolódni a várostörténeti kutatásokhoz.

A dolgozat forrásai

A dolgozat elsősorban iparfelügyelői és iparegészségügyi jelentésekre, közgyűlési jegyzőkönyvek bejegyzéseire, pinceműhelyleírásokra és adatfelvételekre, szociálpolitikai elemzésekre, valamint a korabeli egészségügyi folyóiratok és napilapok cikkeire alapozva tekinti át a budapesti pinceműhelyekkel kapcsolatos vitákat és javaslatokat. A téma bemutatása során alapvetően három forrástípusra támaszkodom. Az első és leginkább adatgazdag, több tudományág által hasznosítható, elemezhető forráscsoport az, amit orvosok gyűjtöttek egybe és publikáltak. Ezek közül az első jelentősebb Schermann Adolfnak, a székesfővárosi törvényhatóság tisztii főorvosának felmérése és terveze, amely először generált vitát a pinceműhelyek kérdésében. Felhasználtam Bród Miksa vizsgálatait, írásait, aki az általános munkásbetegségélyező-pénztár orvosaként járta be a szegény munkások lakásait, műhelyeit, személyesen gyűjtött adatokat, ami arra is inspirálta, hogy küzdjön a gyermekmunka betiltá-

ként való alkalmazását. KÖRÖSI József-THIRRING Gusztáv: Budapest fővárosa az 1891. évben. A népleírás és népszámlálás eredményei. *Budapesti Statisztikai Közlemények*, 25/1. 1894. Második szakasz. Lakviszonyok. III. fejezet, 87–88. Lásd még HÍDVÉGI Violetta: Az egyesített főváros építésügyi hatóságai. In: CSENDES Péter-SIPOS András (szerk.): Bécs–Budapest. Műszaki haladás és városfejlődés a 19. században. BFL–Bécsi Városi és Tartományi Levéltár, Budapest–Bécs, 2005. 35–36.; GYÁNI Gábor: Bérkaszárnya és nyomortelep. I. m. 70–71.; GYÁNI Gábor: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1999. 175–180.

sáért. Jelentősen támaszkodtam Gortvay György, iparegészség-üggyel, munkásvédelemmel foglalkozó orvos, szociálpolitikus munkáira, Maksay Ferenc tanonciskolai orvostanonc-felméréseire, valamint Pályi (Práger) Márton iparegészségüggyel foglalkozó orvos és Szakasits Antal szociáldemokrata politikus vizsgálataira és adataira is.

A felhasznált forrásokkal kapcsolatban számolni kell azzal, hogy az orvosi és szociálpolitikai adatfelmérések, terepbejárások problémacentrikusak voltak, és ez megjelent az írásokban is. A pinceműhelyek közül is a legrosszabb állapotúakra koncentráltak, kiemelték a szélsőségesen rossz eseteket, és ezzel próbálták részben a szakmai, részben a szélesebb nyilvánosság figyelmét felkelteni, valamint a döntéshozók érdeklődését a kisipariműhely-probléma felé is fordítani. Ez igaz akkor is, ha konkrét adatfelvétel, személyes tapasztalat állt a leírások mögött. A pinceműhelyek betiltása melletti érvelésüket összekapcsolták más társadalmi, szegényügyi problémákkal, gyakran politikai célokat is szolgálva.

Az orvosi leírások, iparfelügyelői jelentések megjelentek a fővárosi közigazgatási iratokban, valamint a politikai érdekképviseleti szervek, szakszervezetek fellépéseiről hirt adó szaklapok és újságok publikációiban is.

Az általános kép

Az általános helyzet szerint egy-egy kisiparos műhelyt tartott fenn vagy bérelt lakása közelében, és akár egyedül, akár másik iparossal társulva, akár néhány inassal és tanonccal, de maximálisan kihasználta a műhely terét és a munkára fordítható időt. Pinceműhelyekben leginkább lakatos-, asztalos-, kárpitos-, bádogos- és cipésmesterek, gyakran szabók, varrónők, műszerészek és akár pékségek is dolgoztak, de természetesen más iparosok is. E műhelyek bérlése, fenntartása olcsóbb volt, mint a felszínieké, a zajjal, kosszal járó munkák jobban elkülönülhettek a lakóházakban élők mindennapjaitól, és az inasok és tanoncok sem voltak szem előtt. Ez ugyanakkor nem jelentett

elszigetelődést, mert a kisiparos műhelye és megrendelői köre, akár generációkon át, beilleszkedett a város térszerkezetébe, általában az ismerősökből, a közeli-távolibb szomszédokból, a környező utcákból, kerületrészből került ki. A kisiparosok egy része fontos szolgáltatói funkciót is betöltött, így biztosítva saját szerény megélhetését.¹⁴ Ha a kisiparos inast vagy tanoncot fogadott, annak munkakörülményei ugyanolyanok voltak, mint a mesteréi, de ha ott is lakott, kiszolgáltatottsága miatt általában rosszabbak voltak a körülményei, mint munkaadójának és családjának.

A sok esetben valóban elhanyagolt, rossz higiéniés viszonyokkal rendelkező pinceműhelyek kérdése a 19. század végétől az 1960-as évekig újra és újra megjelent a különböző diskurzusokban.¹⁵ Mivel e helyiségek többsége nem felelt meg a legalapvetőbb egészségügyi és balesetvédelmi követelményeknek sem, e két fő témakör kapcsán újra és újra előtérbe került, és megpróbálták betiltani munkahelyként való alkalmazásukat. Kezdetben közegészségügyi szempontok miatt, különösen járványok idején kerültek szóba, majd iparegészségügyi szempontból minősültek egészségre ártalmasnak, balesetveszélyesnek. Mindkét szempont megjelent az inas- és tanoncvédelemben, amely a gyermekvédelem területéhez tartozóan kapott hangsúlyt az évtizedek során.

Az elhanyagolt pinceműhelyek felszámolásának kérdésében egyetértettek a különböző szervezetek és képviselőik is – építési, lakhatási és iparhatóságok, orvosok, iparfelügyelők, munkásbetegbiztosítással, szociálpolitikával és gyermekvédelemmel foglalkozó szakemberek, újságírók, politikusok, munkásszakszervezetek stb. Az alapproblémát – a szegénységet, a nyomort, a létért való küzdelmet, a kiszolgáltatottságot, a változtatásra képtelenséget – azonban másképp látták, és azt megszüntetni nem tudták, de reális, mindenki számára elfogadható alternatívát sem tudtak nyújtani. A hatóságok részéről az egészségtelen pinceműhelyek betiltása tüneti kezelés volt, és nem is lehetett széles körben végrehajtani. Ha mégis valóban betiltottak egy-egy

¹⁴ GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: I. m. 292–293.

¹⁵ 1948-ban Budapesten kétezer, egészségre ártalmas pinceműhely működött. SZAKASITS Antal: A műhelytől – a műhelyházig. *Magyar Ipar*, 1948/12. 14.

műhelyt, az a mester és családja számára a teljes ellehetetlenülést, a munkanélküliséget és a nyomort jelentette. A városfejlesztési tervekben, így például 1911-ben a Bárczy István-féle tervben szereplő, nyugati típusú bérnyomóházak építése évtizedekre elhúzódott, de a megvalósultak sem válthatták ki épp a legszegényebb, a magasabb bérleti díjat fizetni nem képes, a szűk megrendelői köréhez ragaszkodó, újítani nem merő vagy nem tudó kisiparosok műhelyeit.

A különböző forrásokból az rajzolódik ki, hogy a századfordulótól az 1940-es évekig (valójában az 1960-as évek végéig), újra és újra felmerült a budapesti pinceműhelyek rendezésének szándéka. Bár rengeteg orvosi leírás, újságírói tudósítás, ipartestületi beadvány, munkásmozgalmi, politikai követelés, iparhatósági és fővárosi indítvány, szabályozás született, mégis úgy tűnhet, hogy amikor újra és újra terítékre került a rendezési kérdés, minden kezdődött előlről. Évtizedek elteltével is szinte ugyanolyan tartalmú és hangnemű orvosi leírások, hatósági felmérések, az inasokról és tanoncokról készült adatfelvételek, betiltási és megoldási javaslatok, műhelybérházak építési tervei, kisipari műhelyek halasztási kérelmei követték egymást.

Az első szabályozási kísérlet

A kisipari műhelyek, benne a pinceműhelyek első átfogó szabályozási tervét Magyarországon Schermann Adolf, a székesfővárosi törvényhatóság tisztí főorvosa állította össze 1899 nyarán. Ezt a tervezetet közölte a *Magyar Ipar a Fővárosi Közlönyből* átvéve.¹⁶ Egy hosszú, nagyon alapos, két részből álló munkát állított össze az orvos, amit a későbbi rendezési tervek, szabályozások alapjának is tekinthetünk. A tervezet első felében összehasonlító halandósági és megbetegedési adatokkal alátámasztva érvelt az egészségtelen műhelyek ellen. Olyan láttelepet adott a 19. század legvégén a kisiparosokat sújtó betegségekről, korai elhalálózásról, kiemelve a tuberkulózist, amely önmagá-

¹⁶ A fővárosi műhely-szabályrendelet tervezete. *Magyar Ipar*, 1899/33. 1–8.

ban is a szabályozást sürgette. Az írás második felében közölte Schermann a szabályrendelet-tervezetét, ahol paragrafusokba szedve meghatározta az egészséges, baleset- és munkavédelmi szempontból is megfelelő műhelyek ismérveit és feltételeit, összekötve a kislakáskérdéssel. Az indoklásokkal alátámasztott és a műhelyengedélyek feltételeit megszabó műhelytervezet köz- és iparegészségügyileg jogos kívánalmakat fogalmazott meg, de nem számolt a kisiparosok eleve rossz szociális háttérével, a magas bérleti díjakkal és a megfelelő alternatívák hiányával. Amikor megjelent az írás a *Fővárosi Közlönyben*, eljutott az Országos Ipartestülethez, rajtuk keresztül minden budapesti iparosegylethez is. Hatalmas felzúdulást keltett a kisiparosok körében, és ennek azonnal hangot adott a *Magyar Ipar* is, sőt kérte a szerkesztőség az érintetteket, hogy szóljanak hozzá, felajánlva, hogy fórumot biztosít a vitának.¹⁷

A Cipész Ipartestület vezetősége reagált a leggyorsabban. Teljes egészében elutasította a Schermann-féle tervezetet, sőt, annak elvetését kérte, arra hivatkozva, hogy a lakás- és műhelyberek egyre magasabbak, megfeszített munkával is épp megélnék, azaz semmiképpen nem tudnak egy jobb, de drágább műhelyt kifizetni. Ha a tervezet érvénybe lép, akkor el kell hagyniuk műhelyeiket, nem tudnak dolgozni, és segélyért kell sorba állniuk. Ha tehát a tisztí főorvos „azt akarja, hogy a polgárok úgy anyagilag, mint testileg erősek legyenek, akkor dolgozzon ki egy házbér-szabályzatot, mely ezen drága lakbért leszállítja és akkor csináljon egy műhely-szabályzatot, de olyat, amely keresztülvihető az életben és akkor szívesen hozzájárulunk.” Továbbá az 1700 cipézmester és 6000 -segéd nevében¹⁸ azt indítványozta, hogy ne csak az ő pinceműhelyeiket zárják be, hanem az összes pinceműhelyt, azt remélve, hogy más ipartestületek is tiltakozni fognak. Majdnem minden ipartestület – kárpitós, gombkötő, paszományos és paplanos, könyvkötő, bádogos, rézöntő, réz- és bronzműves, fémnyomó, lemezelő, harangöntő, kőművesek, ácsok stb. – tagjai is tiltakoztak a *Magyar Ipar* hasábjain, és

¹⁷ A fővárosi műhely-szabályrendelet. *Magyar Ipar*, 1899/34. 771.

¹⁸ A fővárosi műhely-szabályrendelet. *Magyar Cipész-Ujság*, 1899/22. 4.

próbálták megindokolni a szegényes műhelyek állapotát, illetve megértetni a döntéshozókkal, hogy ez a szabály a szegényebb kisiparosok ellehetetlenülését jelenti.¹⁹

Schermann Adolf tervezete időben egybeesett a munkásszakszervezetek 19. század végi munkásjóléti követeléseivel, amelyekben többek között a rossz minőségű pinceműhelyek ellen is állást foglaltak. Így történt 1899-ben, az első magyarországi szakszervezeti kongresszuson is, miközben sok más iparos tiltakozott a pinceműhelyek betiltása ellen, ugyanis elveszítették volna megélhetésük alapját. Ennek ellenére 1901 decemberében, a Budapesten tartott második szakszervezeti kongresszuson megerősítették és határozatba foglalták a munkavédelmi javaslatokat, amelynek 13. pontjában követelték, hogy „a munkahelyiségek az egészségügyi követelményeknek megfelelően rendeztessenek be; szigorú felügyelet alá helyezendők különösen ama üzemek, amelyekben mérges vagy más, az egészségre ártalmas anyagokkal dolgoznak. A pinceműhelyek betiltandók”.²⁰ Határozatuknak nyomatékot adva, több (meg nem nevezett) munkásszakegylet mozgalmat indított, és követelte a főváros tanácsától a rosszul szellőztetett, egészségtelen vagy túlzásúfolt pinceműhelyek betiltását. A *Budapest* című képes politikai napilap tudósítása szerint a tiltakozó szakszervezetek saját tagjaikból egy ellenőrző bizottságot is létrehoztak, amely sorra járta a VII. kerületi pinceműhelyeket, és ellenőrizte azok állapotát. Amelyiket egészségtelennek ítélték, azt feljelentették a kerületi hatóságoknál. A kerület ezt követően tisztiorvosi vizsgálatot rendelt el, és ha a tisztiorvos valóban tűrhetetlennek találta az állapotot a megjelölt pinceműhelyben, kezdeményezhette annak bezárását. Így például az egyik mesternél tizennégy inasgyerek dolgozott, lakott és aludt egy ablak nélküli, föld alatti helyiségben.²¹ Hogy a vizsgálat után mi történt ezzel a műhellyel, nem tudjuk, mint ahogy azt sem, hogy az öntevékeny ellenőrző és feljelentő szakszervezeti bizottság a szakszervezeten kívüli vagy konkurens kisiparosokat, vagy pedig a kontárokat akarta rákényszer-

¹⁹ *Magyar Ipar*, 1899/46. 1106–1110.

²⁰ *Iparegészségügy*, 1905/2. 15–16.

²¹ Hatósági vizsgálat a pinceműhelyekben. *Budapest*, 1902. július 9. 7.

ríteni pinceműhelyük elhagyására. Reális céljuk nem lehetett, mivel a mindennapi betevőért dolgozó kisiparosok, otthonmunkások, háziiparosok nem tudták volna felújítani, korszerűsíteni a műhelyüket, állami, fővárosi segítségre pedig nem számíthattak. Ugyanakkor az inasok és a tanoncok helyzete valóban messze rosszabb volt, mint a gyárakban vagy a jól prosperáló kisipari műhelyekben dolgozóké, főleg, ha a hosszú munkaidő után ott is kellett aludniuk a munkaadó lakásában vagy a műhelyében, akár pinceműhelyében. Feltehetően az ellenük fellépő szakszervezeti tagok őket is szeretnék volna a gyárakba és a szakszervezeti mozgalomba terelni/csábítani. A *Budapest* nem írta meg, mi következett a tiszti főorvosi vizsgálat után, mindenesetre ekkor még nem voltak tanoncotthonok, ezért ha betiltották az iparos működését, még nyomorúságosabb helyzet alakult ki.

Az első vizsgálatok

A 20. század elején – feltehetően a vissza-visszatérő járványok,²² valamint a higiénéiára igényesebbé váló vásárlók miatt – a pinceműhelyekben működő pékségek ügye váltotta ki a legnagyobb közfelháborodást, ezért a Kereskedelemügyi Minisztérium 1901. január elején vizsgálatot rendelt el. A megbízott minisztériumi hivatalnokot január 6-án újságírók is elkísérték a műhelylátogatásra, akiknek sikerült fölkorlácsolniuk az indulatokat az igénytelenséget, a koszt eltúlzó és kiszínező cikkeikkel, és elérték, hogy a kerületi hatóságok több pékséget is betiltsanak. A betiltott műhelyek tulajdonosai fellebbeztek, hisz hirtelen nem tudtak változtatni a helyzetükön, így egyes pékségek a fővárostól májusig, mások novemberig kaptak haladékot a kiköltözésre, de sem másik műhelyre, sem anyagi támogatásra nem számíthattak. A *Magyar Szó* és a *Magyarország* újságírói kemény hangú cikkben kritizálták a hatóságok engedékenységet, és feltették provokatív kérdésüket: „Hát – a bizottság szerint – május elsejé-

²² Legismertebb a kolera, a skarlát, illetve 1918-tól 1926-ig szörványosan a spányolnátha.

ig, illetve november elsejéig még szabad lesz ezer és ezer embert piszokkal, szennyvel megmérgezni?”²³ Bár a pinceműhelyekben működő pékségek ügye ekkor a képviselőház elé került, alapvetően nem változott a helyzet. Csak a Százados úti kenyérgyár 1909-es megnyitása után tudott a főváros alternatívát nyújtani a legkorszerűtlenebb kis pékműhelyek kiváltására.

Az 1900-as évek első éveiben a szakszervezetek, az újságírók és a kerületi hatóságok mellett, és részben tőlük függetlenül olyan orvosok is felvetették a pinceműhelyek kérdését, akik munkás-betegbiztosítással, iparegészségüggyel, később ipari vagy foglalkozási betegségekkel is foglalkoztak. Ennek előzménye, hogy az 1891. évi XIV. tc. alapján a Betegsegélyező Pénztárba önként beléphettek háziiparosok és kisiparosok is, az inast és a tanoncot azonban kötelező módon be kellett jelenteni.²⁴ Bármennyire is ez volt az első modern értelemben vett szociálpolitikai törvényünk,²⁵ kezdetben nem volt elég orvos, egészségügyi személyzet és intézmény a belépett tagok ellátására.²⁶ Bród Miksa, az Általános Munkásbetegsegélyező és Rokkant Pénztár orvosa, rendkívül alapos, körültekintő és nyitott szemléletű ember volt, aki rendszeres látogatást tett a kisiparos pénztártagoknál is. Tapasztalatairól számos alkalommal közölt cikket az *Iparegészségügyben*, és ráirányította a figyelmet a legszegényebb és legnyomorúságosabb körülmények között tengődő munkáscsaládokra, egyúttal beemelte a pinceműhely kérdését a gyermekvédelmi diskurzusba is.²⁷ 1904 őszén, amikor Budapesten

²³ Hogyan készül a péksütemény? *Magyar Szó*, 1901. január 16. 7–8.; A pék ellen folyó vizsgálat tárgyában. *Magyarország*, 1901/19. 11.

²⁴ 1891. évi XIV. törvénycikk az ipari és gyári alkalmazottaknak betegség esetén való segélyezéséről; BÓDY Zsombor: A „társadalom kora”. Munkásbiztosítás és munkaügy Magyarországon a 19. és a 20. század fordulóján. *Aetas*, 2004/1. 5–29.

²⁵ SZIKRA Dorottya: Az 1891. évi betegbiztosítási törvény végrehajtása. *Aetas*, 2004/1. 32.

²⁶ Uo. 44.

²⁷ BRÓD Miksa: A gyermekvédelem. *Iparegészségügy*, 1905/2. 6–7.; 1905/3. 17–18.; 1905/4. 16–18.; 1905/5. 16–17.; 1905/7. 5–6., 15–16.; 1905/8. 14–15.; 1905/15. 11–12.; DEÁKY Zita: *Gyermekek és serdülők munkája Magyarországon a 19. századtól a második világháborúig*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015. 364–385.

kitört a skarlátjárvány, meg akarta érteni, miért voltak tehetetlenek az orvosok a betegséggel szemben. Nagyon sok munkáslakást, pinceműhelyt bejárt, feljegyzéseket készített, és úgy vélte, hogy a szörnyű lakás- és munkakörülmények sokkal többről szólnak, mint egy járványról, és hosszú távú következményei beláthatatlanok az emberek és utódaik számára: „[E]zekben a szennytól, piszoktól és bűztől igazán förtelmes odúkbán leírhatatlan nélkülözések között hangyaszorgalommal dolgoznak a munkások feleségeikkel és gyerekeikkel együtt, hogy legalább az elpusztulás veszedelmét elkerülhessék.” Ilyen körülmények között mindenki megbetegszik, a skarlát mellett terjed a tuberkulózis mint „proletárbetegség” is, ráadásul a családok vagy azonnal orvost hívnak, vagy várnak néhány napot, de addigra mindenki másra is átterjed a betegség, ugyanis az elkészített munkát elviszik a megrendelőnek – állapította meg Bród keserűen.²⁸ Ezt és ehhez hasonló leírásait majd negyven éven át ismételték és hangoztatták olyanok is, akik maguk nem ismerték a valóságos helyzetet. Évtizedeken keresztül hasonló tartalmú megrendítő leírások, sötét tónusú életképek kísérték a pinceműhely-tematikát, amelyeket nemcsak az orvosok, majd a politikusok, hanem maguk a kisiparosok is felhasználtak nyomásgyakorlásra a fővárosi intézkedések érdekében vagy éppen ellenében.

Bár többször felmerült, hogy az iparfelügyeletnek ki kellene terjesztenie ellenőrző funkcióját a kisipari műhelyekre is, az 1893. évi XXVIII. tc. értelmében az iparfelügyelők feladata és ellenőrzési jogköre azonban csak azokra a gyárakra és ipari műhelyekre terjedt ki, amelyek elemi erővel hajtott gépet vagy húsznál több munkást alkalmaztak.²⁹ Sem jogkörük, sem idejük nem volt a kisipari vagy háziipari műhelyeket és munkakörülményeket ellenőrizni. Ettől függetlenül egyre ismertebbé vált az egészségtelen kisipari műhelyek problémája, ami köszönhető volt

²⁸ BRÓD Miksa: Az otthon végzett ipari munkáról. *Iparegészségügy*, 1905/7. 5.

²⁹ 1893. évi XXVIII. törvénycikk az ipari és gyári alkalmazottaknak baleset elleni védelméről és az iparfelügyelőről. Lásd ehhez KATZ Béla: A magyar iparfelügyelet visszafejlesztése. *Ipari Jogvédelem*, 1911/6. 2–3. „Kiközösíti tehát az egész kis- és középipart, szabad területnek hagyja meg a szomorúan hírhedt házi ipari tevékenységet.” 2.

annak is, hogy a 117.268/1900. BM rendelettel megerősítették a hatósági orvosok felügyeleti jogát. Ennek keretében előírták számukra az ipartelepek gyakoribb vizsgálatát és más munkásvédelmi intézkedések betartásának ellenőrzését.³⁰ Bár a hatósági orvosok ellenőrzési kötelezettsége az ipartelepekre vonatkozott, mégis – elsősorban járványügyi okokból és a munkahelyi balesetek miatt – jobban ismerték a kisiparosok munka- és életkörülményeit, mint mások. Az is világos volt, hogy nem lehetett csak rendeletekkel megoldani a korszerűtlen műhelyek egészségügyi problémáit, mivel a legszegényebb rétegek dolgoztak ott, akik maguk, saját erejükből nem tudtak változtatni a körülményeken. Ráadásul, ha a műhelyben lakott a mester és a családja is, vagy csak a tanoncok maradtak és aludtak ott, akkor a bent élő és dolgozó kisiparos családját is el kellett volna helyezni a tanonccal együtt, azaz lakáskérdés is volt egyúttal.

A műhelybérház – megoldási tervek

Miközben a megerősödő fővárosi gyáriparosok egy része egyre inkább igyekezett munkásai lakhatásáról, szociális igényeiről, munkakörülményei javításáról, a tanoncképzésről gondoskodni, a kisiparosok önmaguk és a tanoncok kizsigerezésével, hosszú munkaidővel és rendkívül szerény életmódot folytatva tudtak fennmaradni. Weisz Berthold gazdag gyáralapító, gyártulajdonos vetette fel 1893-ban, hogy a vizes, dohos, egészségtelen pinceműhelyek kiváltására építsenek műhelyházakat. Nem vitathatjuk Weisz Manfréd testvérének humánus, empatikus hozzáállását, ám a javaslat mögött kemény gyáripari érdek is állt. Ugyanis a gyáraknak bedolgozó kisiparosok hatékonyabb és gyorsabb munkáját akarta segíteni a korszerű műhelyek kiépítésével. Lukács Béla kereskedelemügyi miniszter (1892–1895) felkarolta az ötletet, és külföldi mintára korszerűen kialakított műhelyeket képzeltek el, amelyeket kedvezményesen adtak vol-

³⁰ Kiss László: Ökológia és egészségügy. A környezet-egészségügyi gondolkodás kialakulása és a környezet-egészségügy állapota Magyarországon a második világháborúig. *Szociológiai Szemle*, 2005/1. 52.

na bérbe a kisiparosoknak.³¹ Végül 1900-ban meg is nyílt két, minden kisipari igénynek megfelelő műhely Budapesten, amelyet sokáig mások nem követtek, de mint megoldási lehetőség, évtizedekig a terítéken maradt az úgynevezett műhelybérházak létesítése.

A fővárosi pinceműhelyek helyzetének megoldatlansága a szórványos betiltások ellenére továbbra is fennállt a 20. század első évtizedében, és világos volt a hatóságok számára, hogy csak akkor lehet az áldatlan helyzeten változtatni, ha van központi segítség és alternatíva. 1911-ben Budapest székesfővárosa Bárczy István előterjesztése után a IV. és VI. kerületben, ahol a legsürgetőbb volt a kisipari műhelyek és lakások pótlása, francia mintára kisebb-nagyobb műhelyeket és azokkal kapcsolatos egyik két szobás és konyhás lakások építését határozta el. Még csak a tervek készültek el,³² de már 1912 tavaszán elrendelték, hogy az iparosok a nem megfelelő pinceműhelyekből tizenöt napos határidővel költözzenek ki. Tulajdonképpen nem történt változás, a kérelmezők többnyire haladékot kaptak, ha kértek, vagy egyszerűen nem vették figyelembe a rendeletet. Az Asztalos Ipartestület vezetősége azonban gyorsan lépett, felkereste a főpolgármestert, és haladékot kért, másrészt átnyújtotta ötven asztalosmester igényét az építendő műhelybérházi lakásokra és műhelyekre,³³ ezzel is kifejezve változtatási szándékukat. A haladékot megkapták.

Be kellett azonban látni azt is, hogy a (pince)műhelyben működő iparosok számára más szempontok is léteztek, és az ő érveik is racionálisak voltak. A fővárosi lakatosok ipartestülete nem volt olyan ügyes és eredményes, mint az asztalosoké. Közgyűlésükön kétségségesen tárgyalták a tizenöt napos kiköltözési határidőt, úgy gondolták, hogy leginkább őket érinti ez a probléma, mivel a legtöbb fővárosi lakatosmester pinceműhelyben dolgozott. Azzal is szembesültek, hogy még a rendkívül magas bérleti díjak mellett sincs elég, az előírásoknak megfelelő és bérelhető pinceműhely, máshova ugyanis nem szívesen fogadják be őket. „[M]ert a kovácstűz füstjét, a nagy zörgést és a lakatosiparral járó egyéb

³¹ Hírek. *Iparegészségügy*, 1903/4. 12–13.

³² Műhelybérházak. *Magyar Ipar*, 1911/21. 621–622.

³³ Közműhelyek. *Magyar Asztalosmesterek Lapja*, 1911/21. 1.

apró kellemetlen jelenségeket nem szívesen tűrik az új, modern házakban, így kerülnek a lakatosmesterekből legtöbbször ódon házak szűk, sötét pincéinek bérlőivé” – vázolták a helyzetüket. Másrészt nemcsak egy-egy kerületből, hanem a környező utcákból kerültek ki a megrendelők, akikkel kialakult a bizalom és kapcsolat, ez biztosította számukra a megélhetést.³⁴ Egy évvel később ugyanezeket az érveket sorolták fel a csalódott asztalosmesterek is, amikor rájöttek, hogy elveszítik a vevőkörüket, ha kimennek a város szélére tervezett műhelybérházakba.³⁵

Végül 1913 novemberében átadták a mintegy hetven mester és családja számára a műhelybérházat a lakásokkal együtt, igaz, hogy a külvárosban, Angyalföldön, a Lehel utca és a Taksony utca sarkán. Ki is bérelték, be is költöztek a mesterek és családtagjaik, valamint az inasok és a tanoncok, elkezdődött a munka a műhelyekben. Ám alig rendezkedtek be, kitört az első világháború, és a férfiak – mind az iparosok, mind a segédek – jelentős részét elvitték katonának.³⁶ A feleségek, a gyerekek, majd a hadiözvegyek nagy része nem tudta folytatni az ipart, nem tudta fizetni a lakás és a műhely bérleti díját, ezért el kellett költözniük. Az épületegyüttest ezt követően hadi célokra használták fel.³⁷

Az első világháború után

A kisiparosok száma az első világháború után nőtt,³⁸ aminek a hátterében az állt, hogy a vásárlói igény a kisipar felé fordult, inkább javításokra és átalakításokra volt szükség. A háborúból visszatért kisiparosok dolgozni kezdtek, a segédek egy része önállóan vállalt munkát. Az állam a Hadigondozó Hivatalon keresztül nyersanyaghoz és szerszámhoz juttatott sok iparost, de

³⁴ Nincs műhely. *Magyar Lakatos Mesterek Lapja*, 1912/26. 2.

³⁵ A fővárosi műhelybérház. *Magyar Asztalosmesterek Lapja*, 1912/42. 3–4.

³⁶ „[A] háború kitörésekor az önálló kisiparosok legnagyobb részét hadiszolgálatra behívták.” KERÉKGYÁRTÓ György: I. m. 58.

³⁷ Háborús szociálpolitika. Műhely bérház a hadseregszállítóknak. *Pesti Napló*, 1917/24. 9.

³⁸ KERÉKGYÁRTÓ György: I. m. 58.; BENE Lajos: I. m. 38.

műhelyigényeket nem tudott kielégíteni.³⁹ Éppen ezért a pinceműhelyek továbbra is megmaradtak súlyos és összetett szociális, közegészségi és gyermekvédelmi problémának. Ebben az időszakban kezdett publikálni Pályi (Práger) Márton iparegészségüggyel is foglalkozó körzeti orvos, aki az 1920-as években a munkások, de főleg a kisiparosok egészségügyi kérdéseit és többek között a pinceműhelyeket vizsgálta. Tamásy Béla kerületi tisztiorvossal írt munkájukban nemcsak felhívták a fővárosi hatóságok figyelmét arra, hogy a kisiparos műhelyek egy része semmilyen higiénias és egészségügyi követelménynek nem felel meg, hanem felszólították az illetékeseket, hogy legalább ne engedjék meg, hogy újabb egészségtelen pinceműhelyeket nyissanak, és terjesszék ki az iparfelügyelet hatókörét a pinceműhelyek ellenőrzésére is.⁴⁰

Szintén az 1920-as években indult Gortvay György iparegészségüggyel, munkásvédelemmel foglalkozó orvos, szociálpolitikus pályája. Ő komplex módon gondolkodott, a munkáskérdést gazdasági, társadalmi, szociális, szociálpolitikai, egészségügyi és oktatási kérdésnek tekintette, és a hatalom, a főváros vezetőinek kötelességét hangsúlyozta a megoldásban. 1925-ben a *Népegészségügyben* pontokba szedve leírta, milyennek kell lenniük az egészséges gyári munkahelyeknek, üzemi műhelyeknek, közöttük a kisipari műhelyeknek is. Remélte, hogy munkájával hatni lehet a Kereskedelmi, illetve a Népjóléti Minisztérium vezetőinek szociális érzékenységére és társadalmi felelősségvállalására, ezzel a munkásjólétet és egészségüket szolgáló törvényalkotási mechanizmusukra is.⁴¹

Elsősorban az orvosi és szociálpolitikai írások és helyzetfeltárások miatt került az 1920-as évek második felében ismét Budapest főváros törvényhatósági bizottsága elé a pinceműhelyek rendezésének kérdése. Bár a szórványosan megjelenő

³⁹ KERÉKGYÁRTÓ György: I. m. 60.

⁴⁰ PRÁGER Márton–TAMÁSY Béla: *Modern iparegészségügy. Munkaügyi Közlöny Könyvtára I. Füzet.* Budapest, 1924. 9.

⁴¹ GORTVAY György: *A munkásvédelem socialhygienikus feladatai.* Klny. a *Népegészségügy* 1925. augusztus 15–16. számából.

spanyolnátha⁴² riadalmat keltett és a közegészségügyi kérdések középpontjába került, a zsúfolt lakásokkal és egészségtelen műhelyekkel a járványt is kapcsolatba lehetett hozni. Ezért, ha lassan is, de reagáltak a hatóságok. Az 1926-ban kinevezett székesfővárosi tiszti főorvos, Csordás Elemér, aki leginkább járvány megelőzési és közegészségügyi munkájával vívott ki kortársai között is nagy tiszteletet, ismerte Pályi és Gortvay írásait, és azokra alapozva egy korábbi megállapítását, miszerint az ipari termelés céljaira igénybe vett fővárosi pinceműhelyek egészségtelenek és az ott dolgozóakra nézve minden szempontból ártalmasak, Budapest főváros törvényhatósági bizottsága 1927. március 30-i rendkívüli közgyűlésen jegyzőkönyvbe vette. Sőt, Nagy Antal műbútorasztalos, az Asztalos Ipartestület elnöke – később a kereskedelmi és iparkamara alelnöke, ekkor még csak bizottsági tagja, majd a parlament felsőházának tagja – természetesen támogatta a korábbi Bárczy-féle kezdeményezést és tervezetet. Ezért is indítványozta, hogy a főváros a beruházási programjába iktassa be megfelelő számú egészséges, higiénikus és szociális szempontoknak megfelelő műhelyhelyiségek felállítását és műhelybérházak építését.⁴³

Előrelépés nem történt, és a téma csak két év múlva, 1929-ben került ismét Budapest főváros törvényhatósági bizottsága elé. Mintha először találkoztak volna a problémával, Kollmann Dezső bizottsági tag indítványozta, hogy „mondja ki a közgyűlés, hogy felismerve az egészségtelen pinceműhelyekben folyó termelés közegészségellenes és antiszociális voltát, fővárosi műhelybérházak építését szükséges és hasznos beruházásnak tartja és utasítja a székesfőváros tanácsát, hogy a jövőben eszközlendő

⁴² 1918 nyaratól 1919 februárjáig volt a legerősebb a spanyolnáthajárvány Magyarországon, majd kisebb hullámokban, 1926-ig jelent meg Budapesten – jóval kevesebb halálozással.

⁴³ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1927. március 30. rendkívüli közgyűlés jegyzőkönyve, 404. szám. 164. Forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/BPSZKJ_1927/?pg=0&layout=s (Letöltve: 2023. 06. 20.) Csordás bővebben kifejtette álláspontját, és drámai képekben ecsetelte a pinceműhelyek egészségre ártalmas voltát. CSORDÁS Elemér: A szociálhygienés problémák megoldása a székesfővárosban. Klny. a *Népegészségügy* 1927. március 1. számából. Budapest, 1927.

építkezési programjába, már 1929-től kezdve, minél több fővárosi műhelybérház építését vegye fel”.⁴⁴ Látni kell azonban, hogy Bárczy 1911-es rendelete a műhelybérházakkal kapcsolatban sem akkor, sem a későbbiekben nemcsak a pinceműhelyek kiváltására szolgált volna, hanem mindazon fővárosi kisiparos számára kívánt lehetőséget kínálni, akik nem tudták modernizálni műhelyeiket, vagy műhely hiányában nem tudtak önállósodni. A pinceműhelyek számáról nem rendelkeztek pontos adatokkal, a róluk szóló lesújtó véleményeket azonban mindenhol elő lehetett venni, és azokkal valamiféle ígéreteket lehetett kikényszeríteni a fővárosi vezetéssből.

Végül a gazdasági válság végképp háttérbe szorította az ilyen jellegű terveket és beruházásokat, új műhelyek, illetve műhelybérházak építését. A kisiparosok is, mint mások, a túlélésért küzdöttek, nem tudták volna a jobb körülményekért a magasabb bérleti díjat kifizetni. A pinceműhelyek többnyire megmaradtak, a velük kapcsolatos problémák és kifogások sem változtak, de azok is elsősorban a tanonckérdéssel összefüggésben jelentek meg. Különösen a fiatalok gyakori megbetegedései, köztük a balesetek gyakorisága keltettek feltűnést. Bród Miksa már 1905-ben figyelmeztetett erre a kérdésre, ő elsősorban kisipari, és közöttük is a pinceműhelyeket tartotta balesetveszélyesnek.⁴⁵ Majd három évtizeddel később Pályi Márton határozott véleménye is az volt, hogy nem a gyárpar, hanem a kisipar veszélyezteti leginkább az emberek egészségét az elfogadhatatlan körülmények, az egészségügyi és a balesetvédelmi hiányosságai miatt. Úgy vélte, hogy rendszeres és egyöntetű vizsgálatokra van szükség, amelyek végre mutathatnák az irányt.⁴⁶ Egy évvel később ugyan-

⁴⁴ Budapest főváros törvényhatósági bizottsága közgyűlési jegyzőkönyvei 1929. május 8. rendes közgyűlés jegyzőkönyve, 634. szám. 163. Forrás: https://library.hungaricana.hu/hu/view/BPSZKJ_1929/?pg=0&layout=s (Letöltve: 2023. 06. 20.)

⁴⁵ „Budapesten a pinceműhelyek [...] sem kellő világossággal, sem a bennök tartózkodók számára szükséges légtérrel, légcserével nem bírnak, s az ily műhelyekben nagy számban foglalkoztatott tanoncok fejlődésben lévő ifjú szervezetét sok esetben komolyan veszélyeztetik.” BRÓD MIKSA: *Gyermekvédelem. Iparegészségügy*, 1905/3. 17–18.

⁴⁶ PÁLYI MÁRTON: *Pinceműhelyek és a munkásság egészségügye. Iparegészségügy-Egészségvédelem*, 1932/17–18. 5–6.

ezért már sürgetőbben tette fel a kérdést az Iparfelügyeletnek és a fővárosnak: miért engedélyezik Budapesten a pinceműhelyekben való iparüzést akkor, amikor statisztikailag is több kisipari baleset és megbetegedés történik ott, mint más műhelyekben vagy üzemekben.⁴⁷

Az ipari betegségek mellett különösen az asztalosműhelyekben volt sok baleset, a gépesített fűrészek és körfűrészek az ujjakat, ritkább esetben az egész kézfejet levághatták, csonkolhatták. Kiderült, hogy a balesetek nagy százalékában a tapasztalatlan, gyakorlatlan és minden bizonnyal fáradt gyerekek és fiatalkorúak estek áldozatul, nyomorodtak meg.⁴⁸ A balesetveszélyt fokozta a szűk és zsúfolt műhely, a rossz világítás, a zaj, a különféle fapácok kigőzölgése. Erre figyelt fel a győri Cardo Rt. tulajdonában lévő bútorgyár igazgatója, Jordán János, aki a Gyáriparosok Országos Szövetsége győri szervezetének, valamint a győri Népegészségügyi és Munkásvédelmi Szövetség ügyvezetője is volt. Végigjárta a budapesti asztalosműhelyeket, feljegyzéseket, rajzokat készített, megvizsgálta azok balesetveszélyes és egészségre ártalmas voltát, és szembeállította azokat a gyáripari műhelyek korszerű, baleset- és egészségvédő körülményeivel.⁴⁹ Abból indult ki, hogy egy magyar asztalos az egészségi állapota miatt hat és fél évvel kevesebbet tud dolgozni, mint egy német asztalos. Ennek az az oka – vonta le következtetését –, hogy nálunk a munkakörülmények sokkal rosszabbak a pinceműhelyek miatt, ráadásul egész fiatalon állnak munkába a fiúk, nincs orvosi vizsgálat, nincs iparhatósági ellenőrzés, hosszú a munkaidő, alacsonyak a bérek, ezért a lakás- és életkörülmények is nyomorúságosak. Gazdasági háttere van annak, hogy a műhely gyakran lakás is egyben, ott él a család a tanoncokkal és az inassal. Látott olyan pinceműhelyt is, és ezt tartotta a legártalmasabb és legnyomorúságosabb megoldásnak, hogy a pince egyik részében

⁴⁷ PÁLYI Márton: A gyermekmunka. *Iparegészségügy – Egészségvédelem*, 1933/7–8. 9–12.

⁴⁸ DEÁKY Zita: I. m. 377–380.

⁴⁹ JORDÁN János: Az asztalosok egészségügye. *A Népegészségügyi és Munkásvédelmi Szövetség kiadványa 9*. Budapest, 1933; Műhelytapasztalatai alapján adta ki füzetét is: JORDÁN János: *Az asztalosok egészségügye*. Budapest, 1932.

asztalos- és cipésműhelyt rendeztek be, a másik részét széntárolásra használták.⁵⁰ Jordán János egy korszerű bútorgyár sikeres igazgatójaként, valamint munkásvédelemmel is foglalkozó képzett szakemberként érthető módon a gyári munkásvédelmi követelmények és lehetőségek mellett érvelt. Követendő példának a gyári termelést, a gyári műhelyviszonyokat, valamint az egészség- és balesetvédelmi intézkedéseket és a munkások szociális juttatásait javasolta. Úgy gondolta, annak ellenére, hogy szép és egyedi munkák is kikerülnek az asztalosmesterek kezéből, lejárt a kis, korszerűtlen, rosszul felszerelt és balesetveszélyes asztalosműhelyek ideje, különösen a pinceműhelyeké. Írásával amellet érvelt, hogy az egyetlen megoldás a gyáripari termelésre való átállás, mert csak a gyári viszonyok között lehet a korszerű munkásvédelmet érvényesíteni. Úgy gondolta, az asztalosoknak is ez az érdeke.

Szociáldemokrata politikusok a pinceműhelykérdés megoldásáért

A gazdasági válság után, az 1930-as évek közepétől elszórt kisebb közlések mellett elsősorban szociáldemokrata politikusok és orvosok írásai, felszólalásai terelték a figyelmet a pinceműhelyek ügyére. Így Szakasits Antal nyomdászból lett szociáldemokrata politikus, Szakasits Árpád öccse, aki majd harminc éven át foglalkozott munkás- és tanoncvédelmi, iparegészségügyi kérdésekkel. A szociáldemokraták *A Község* című lapjában 1935-ben és 1936-ban megjelent cikkei kemény hangon bírálták a hiányos iparfelügyeleti ellátottságot, amely miatt – szerinte – zavartalanul működhettek balesetvédelmi és iparegészségügyi szempontból szabálytalan műhelyek, és munkavédelmi szempontból teljesen elfogadhatatlan pinceműhelyek százai. Szakasits kifejezetten élt azokkal a kifejezésekkel, elnagyolt adatokkal, amelyek politikai célt szolgáltak és elhomályosították vagy épp eltülozták a valóságos helyzetet. Munkások ezrei nyomorodnak

⁵⁰ JORDÁN János: Az asztalosok egészségügye. I. m. 5–7.; lásd még DEÁKY Zita: I. m. 375–386.

meg a pincékben, de kiemelten veszélyeztetettek a fiatalok, az inasok és a tanoncok – hangsúlyozta, miközben arra is figyelmeztetett, hogy a gazdasági válság időszakában tovább nőtt a pinceműhelyek száma, mivel a legtöbb iparágban a munkálatok a dekonjunktúra hatásait a rezsiköltségek, elsősorban a helyiségbérek csökkentésével igyekeztek ellensúlyozni.⁵¹ Ezekben van igazság, ugyanakkor nem említette meg az állami és az egyházi tanoncotthonokat, a tanoncok bejelentési kötelezettségét az Egészségbiztosítónak, a fiatalok rendszeres orvosi vizsgálatát, sem azt, hogy a kisiparosok korszerűsítési támogatást kérhettek a fővárostól. Ezek a lehetőségek természetesen nem oldottak meg minden gondot, és nem fedték le az egész fővárosi kisiparosi közösséget, de a kép nem egyoldalú, és az alább bemutatandó számarányok is eltűzöttak.

Szakasits 1936-ban megjelent cikke kifejezetten a pinceműhelyek „egészségrontó” helyzetével foglalkozott,⁵² amit azért is fontos megemlíteni, mert a benne leírtak szinte szó szerint elhangzanak majd 1937 februárjában Malasits Géza országgyűlési képviselő, szociáldemokrata politikus szájából az országgyűlés képviselőházi ülésén.⁵³ Malasits lakatosként, majd villanyszerelőként kezdte pályáját, szociális érzékenységet gyári, ipari tapasztalatai, a munkások életkörülményeinek ismerete is megalapozta. Felszólalásában szemrehányást tett a fővárosnak a lakásépítés elmaradása, az egészségtelen ipartelepek és pinceműhelyek miatt. Átvette Szakasits adatait, hivatkozva a székesfőváros statisztikai hivatalának kimutatására, amely szerint a főváros területén 1936-ban 1989, egészségügyi szempontból káros ipartelep található, amelyeknek néhány százaléka felelt csak meg a legprimitívebb egészségügyi követelményeknek. „Nem túlzok tehát, ha azt mondom, hogy a magyar munkásegészségügy szégyene az, hogy itt a fővárosban tízezerszámra van olyan munkás

⁵¹ SZAKASITS Antal: A munkásvédelem községi feladatai. *A Község*, 1935/1. 6.

⁵² SZAKASITS Antal: A pinceműhelyek és az egészségrontó üzemek fokozott ellenőrzése. Egy polgármesteri rendelet margójára. *A Község*, 1936/8. 5.

⁵³ MALASITS Géza felszólalása. Az országgyűlés képviselőházának 177. ülése 1937. február 3-án, szerdán. In: *Képviselőházi napló*, 1935. XI. kötet, 1937. január 26. – 1937. március 2. 119.

és munkásnő, akinek egészségét veszélyeztetik a nedves, dohos és sötét földalatti pinceműhelyek. Az üzemstatisztikai felvételek igazolják, hogy a budapesti ipari munkásságnak körülbelül 23%-a dolgozik pinceműhelyekben⁵⁴ – ismételte Szakasits mondatait felszólalásában. Mindkét szociáldemokrata politikus felszólalása politikai szónoklatnak is beillett, azt a látszatot keltve, hogy egyedül ők képviselik a munkások érdekeit, és csak ők fordítanak figyelmet az évtizedek óta megoldatlan pinceműhely kérdésre is. Az adatokkal is baj van, ugyanis a hivatkozott 1989, egészségügyi szempontból káros ipartelepnek csak egy része volt pinceműhely, továbbá az ott dolgozó „tízezernyi” munkás számát is eltúlozta Szakasits. Ezt alátámaszthatja, hogy Malasits Géza februári beszédét követően, június 24-én az országgyűlés felsőházának ülésén Nagy Antal, a magyar iparosságot képviselő felsőházi tag áttekintette a kisiparosok helyzetét, és hangot adott kívánságainak is. A teljes felszólalás egy hónappal később megjelent az *Ipartestületek Lapjában*.⁵⁵ Sem 1935-ben, sem 1936-ban, de 1937-ben sem került szóba a pinceműhelyek kérdése az *Ipartestületek Lapjában*. Ettől függetlenül a pinceműhely-problematika – az 1936-os adatokkal, szavakkal és felhívásokkal – 1940-ben is megjelent a politikai diskurzus részeként Szakasits Antal gyárak és üzemek munkásvédelmi és egészségügyi viszonyainak megjavítása tárgyában elhangzott interpellációjában Budapest székesfőváros törvényhatósági bizottságának ülésén.⁵⁶

Pinceműhely- és tanoncügy

A tanoncügyhöz tartozóan a 20. század elejétől újra és újra előkerült a pinceműhelyek és a tanoncok egészségügyi állapotának kapcsolata. A témát nem tárgyalva, jelezni szeretném, hogy a

⁵⁴ Uo., illetve lásd ehhez SZAKASITS Antal: A pinceműhelyek... I. m. 5. Nem találtam nyomát a „budapesti ipari munkásságnak körülbelül 23%-a dolgozik pinceműhelyekben” kijelentésnek.

⁵⁵ NAGY Antal: A magyar kézművesipar kívánságai a felsőház előtt. *Ipartestületek Lapja*, 1937/3. 1–4.

⁵⁶ *Fővárosi Közlöny*, 1940/7. (február 9.) 108–109.

korabeli orvosok egyetértettek abban, hogy a kisipari műhelyek kérdései, amelyek kiterjedtek az általános élet- és munkakörülményekre, a helyiség nagyságára, világítására, hőmérsékletére, zsúfoltságra, higiénias ellátottságára, a munkaidő és pihenőidő hosszára és a munka nehézségére, monotonijára, veszélyességére, a táplálkozás, tisztálkodás, alvás lehetőségeire stb., komplex módon függtek össze a tanoncok egészségügyi állapotával. Mindezekre a problémákra, adatokkal alátámasztva, már évtizedekkel korábban felhívták a figyelmet Bród Miksa, Chyzer Kornél, Heller Farkas és mások, akik a gyermekmunka következményeivel foglalkoztak.⁵⁷

Az 1930-as évekre azonban sok minden változott, de általános és pontos képet e tanulmány keretében nem tudok adni a fővárosi pinceműhelyekben dolgozó, vagy akár ott is lakó tanoncokról. Illyefalvi Lajos adatai szerint 1930-ban a 11 591 tanoncból 1526 lakott a munkaadónál, de nem írja, hogy azok lakásában, házában, bérleményében vagy műhelyében, és azt sem, milyen körülmények között.⁵⁸ A kérdést érintve Maksay Ferenc iskolaorvosi tevékenységére és adatgyűjtésére támaszkodom.

Az első két önálló iparostanonc-iskola 1932-ben nyílt meg Budapesten, és Maksay Ferencet nevezték ki mindkét intézménybe iskolaorvosnak. Rendkívül alapos és gondos éves felméréseket, elemzéseket és jelentéseket készített az egészségvédelmi munkájáról, így világossá váltak számára azok a kérdések, amelyek az iparostanoncok egészségi és szociális védelmében megoldásra vártak. 1934-től rendszeresen közölt adatokat tapasztalatairól a *Városi Szemle* hasábjain. Budapesten ekkor mintegy 16 000 tanonc dolgozott, közülük az első két iparostanonc-iskola fiait vizsgálta meg 1932–1934-ben, és táblázatba foglalta eredményeit. A téma szempontjából fontos, hogy a megvizsgált 1096 tanoncból „csak” 137 dolgozott pinceműhelyben, az adatokból azonban kiderült, hogy közülük került ki a legtöbb beteg fiatal.⁵⁹ Ezért elhatározta, hogy közvetlenebb módon, rendszeres

⁵⁷ DEÁKY Zita: I. m. 371–386.

⁵⁸ ILLYEFALVI I. Lajos: I. m. 1064.

⁵⁹ MAKSAY Ferenc: Iskolaorvosi tapasztalatok a székesfővárosi első iparostanonciskolai körzetben. *Városi Szemle*, 1934/1. 69–80.

műhelylátogatásokkal egybekötve, minél alaposabban megismeri a tanoncok munka- és életkörülményeit. Ebben a Vöröskereszt Egylet szociális osztálya segítette, amellyel közösen készítettek egy 31 pontos kérdőívet a műhelyviszonyokról, és egy 54 kérdést tartalmazó másikat a tanonchelyzetről. A terv szerint huszonkét főt képeztek volna ki a felmérések elvégzésére, akik műhelylátogatásokat tettek volna, valamint környezettanulmányokat készítettek volna. A kérdőívek alkalmasak lettek volna feltárni a tanoncok életében azokat az egészségügyi, szociális vagy erkölcsi vonatkozású kérdéseket, amelyek beavatkozást igényeltek volna, és annak megoldására a megfelelő hatóságokhoz fordulhattak volna.⁶⁰ Az első bécsi döntés és a politikai helyzet miatt nem lehetett megvalósítani a már kidolgozott tervet, csak a tanonciskolák 51 osztályában sikerült a főváros tizennégy kerületében 100 műhelyről és tanoncaikról felmérést készíteni.⁶¹

Maksay gondozási tanulmányoknak, szociográfiának nevezte írásai műfaját, amelyből a tanoncok eseteleírásain, kérdőívadatain, a helyszíni felméréseken keresztül kinyílt 100 fővárosi műhely, megszólaltak a serdülők, az iparosok. Kevés kivétellel a műhelyek, különösen a pinceműhelyek mindennapi nyomorúsága, tehetetlensége, elhanyagoltsága tárult fel, amin Maksay és a segítő adatfelmérők nem tudtak alapvetően változtatni, csak a legszegényebb tanoncoknak segíthettek, mégpedig a tanoncciskolán keresztül tanoncotthoni lakhatással, a betegeknek az OTI által nyújtott betegellátási lehetőségekkel és kisebb pénzadományokkal.⁶² Maksay éveken keresztül gyógyította a tanoncokat, és mellette végezte iskolaorvosi munkájához kapcsolódó felméréseit, közben több tanoncciskola és tanoncotthon nyílt meg, amelyek sokat javítottak a tanoncok helyzetén.

A második világháború előtti utolsó átfogó műhelyfelmérést, benne a tanoncok számbavételét, Bisits László és Ötömösi Sándor II. kerületi tisztiorvosok végezték kerületükben a Maksay-féle tanoncfelmérésekkel párhuzamosan. Nem a tanon-

⁶⁰ MAKSAY Ferenc: Az iparostanoncciskolás ifjúság egészségvédelmének továbbfejlesztése. *Városi Szemle*, 1938/2. 260–279.

⁶¹ MAKSAY Ferenc: Tanoncsors. *Városi Szemle*, 1940/3. 392.

⁶² Uo.

kokra fókuszáló kutatásuk során egyetlen budai kerület kisipari műhelyeinek egészségügyi viszonyait tárták föl 1939 áprilisától augusztusáig. Helyszíni bejárásokkal adatfelvételt készítettek minden műhelyről, és eredményeiket a *Népegészségügyben* tették közzé 1940-ben.⁶³ Csak azt tekintették kisipari műhelynek, amely nem foglalkoztatott tíznél több munkást, és amely nem géperővel dolgozott. Az így meghatározott és kiválasztott helyszíneken felmérték a műhely fekvését, más helyiségekkel való összeköttetését, falazatát, padlózatát, festését, szellőztetését, a világítás minőségét, az egészségügyi berendezéseket, a dolgozók létszámát, valamint a műhely esetleges más célú (lakhatás, raktár) felhasználását is. Munkájuk során 602 kisipari műhelyt látogattak meg és mértek fel, ezek közel negyede (24,3%) pinceműhely volt. A fentiekben már ismert higiénias kifogások itt is megjelentek, de a 602 kisiparosműhely állapotát az életmódi adatok és az együtt dolgozó, a nap huszonnégy óráját együtt töltő emberek száma jellemzi a legjobban. A műhelyek egy részében ugyanis nemcsak dolgoztak, hanem aludtak is. 81 műhelyben semmilyen elkülönítés nem volt, és úgy aludt összesen 126 fő a műhellyel egy légtérben, ebből 46 tanonc, 25 segéd, 50 családtag és 5 albérlő. 82 műhelyben – bár egy légtérben, de deszkával, bútorral vagy függönnyel elkülönítve – összesen 287 fő hált: 24 tanonc, 3 segéd, 258 családtag és 2 idegen. Még riasztóbb a kép, ha csak a számokat nézzük: a 602 műhely közül 163-at lakhatás céljára is használtak, ezekben a műhellyel egy légtérben (akár függönnyel vagy bútorral elkülönítve) 413 ember aludt, ebből 70 tanonc és 101 gyermek.⁶⁴ Bisitsék szerint a II. kerületben messze kevesebb kisipari műhely működött, és jobb állapotban is voltak, mint a pesti oldalon.

A két felmérésből nemcsak az derül ki, hogy magas a pinceműhelyek aránya, hanem az is, hogy ezek nem jelennek meg a statisztikákban, az pedig végképp nem, hogy alvás, lakhatás céljára is használják azokat.

⁶³ BISITS László–ÖTÖMÖSI Sándor: A II. kerületi kisipari műhelyek közegészségügyi helyzetképe. Klny. a *Népegészségügy* 1940. évi 14. számából.

⁶⁴ Uo. 3.

Összegzés

A budapesti pinceműhelyek egészségügyi helyzetét a 19. század végétől a második világháborúig terjedő időszakban tekintetem át. A bemutatásból kiviláglik, hogy a pinceműhelyek létevel és működésével kapcsolatos problémákkal közegészségügyi, iparégszégügyi és gyermekvédelmi, valamint politikai célból is foglalkoztak. A téma alkalmas volt arra is, hogy szakszervezeti és politikai érdekvédelmi szervezetek is felkarolják, és kiemelve azt a kontextusból, nyomást gyakoroljanak a fővárosi vezetésre. Nincs pontos adatunk a fővárosi kisipari pinceműhelyek számáról, arról végképp nincs, hogy ebből hány volt valóban nyomorúságos és elfogadhatatlan higiénias állapotban. Következtethetünk a részösszeírásokból és a részadatokból, de azok is változtak a politikai, gazdasági és társadalmi folyamatokkal együtt. A fővárosi hatóság, az egészségügyi igazgatás, az iparfelügyelet számára elsősorban közegészségügyi, szociális, munkásvédelmi kérdésként jelentek meg a pinceműhelyek, de fővárosi kisiparosok műhelyinségéhez kapcsolódóan. A második világháborúig a bérműhelyháztervek nem valósultak meg, az egy Bárczy-féle műhelybérház kivételével, amely az első világháború után újra rendeltetésszerűen működött. A főváros különféle kölcsönökkel, a korszerűsítést és a piacot segítő pályázatokkal és szolgáltatásokkal, kedvezményekkel, támogatások kiterjesztésével igyekezett segíteni, de a pinceműhelyek kiváltására nem tudott elfogadható alternatívát kínálni.